SURXON VOHASINING AGRAR VA SOLIQ TIZIMI HAQIDA

Qarshiyev Ahmad Abdulazizovich
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o`qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7677240

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasidagi bekliklarda soliq to`lash tartibi, qishloq xo`jaligi ekinlaridan turlariga ko`ra soliqlarning undirilishi ularning miqdorlari hamda Buxoro amirligi mulozimlari va vohadagi beklarning yuritgan siyosatiga aholining munosabati aks etgan.

Kalit so'zlar: Buxoro Qo`shbegi, kafsan solig'i, muhrona solig'i, maktab puli solig'i, mann, Buxoro amiri Muzaffarxon (1860-1885), Hisor bekligi, Dehnav bekligi, Ko`lob bekligi Baljuvon bekligi, Boysun bekligi, Sherobod bekligi

Surxon vohasining agrar (qishloq xo`jaligi) tizimidagi o`ziga xos xususiyatlar, ya'ni aynan vohadagi bekliklarda soliq to`lash tartibi, qishloq xo`jaligi ekinlaridan turlariga ko`ra soliqlarning undirilishi Buxoro Qo`shbegi arxiv materiallari va tarixiy manbalar bilan tahliliy jihatdan o`rganilishi adabiyotlarda kam uchraydi, shu bois vohaning bekliklar davridagi soliq tizimi va turlarini o`rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu mavzu uchun birlamchi ma'lumotlar O`zbekiston Milliy arxivining I-126 - jamg'armasi (fond) dagi hujjatlar tashkil etadi. Buxoro amirligi davrida Surxon vohasi xo`jaligi to`g'risida E.A. Qobulov [7, B. 392], janubiy O`zbekistonning tarixiy geografik o`rni va aholisi, ma'muriy boshqaruv va ijtimoiy-siyosiy hayoti, XIX-XX asr boshlarida Surxon vohasining iqtisodiy ahvoli borasida F. Ochildiyev va Buxoro amirligida soliq tizimi va soliq boshqaruvida rasmiy hujjatlarning o`rni, zakot undirish tartiblari va uning amaliyoti, yerdan olinadigan daromad solig'i va boshqa to`lovlar haqida I. Azizov [1, B. 18] kabi olimlarning tadqiqotlarida uchratamiz.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligi shaharlarida aholining ortib borishi, tovar-pul munosabatlarining kuchayishi savdo-sotiq ishlarining rivojlanishiga sabab bo`lgan. Buxoro amirligi, xususan, Sharqiy bekliklarning Rossiya imperiyasi va boshqa chet el davlatlari bilan savdo aloqasining kuchayishi mahalliy hunarmandchilik ishlab chiqarishga ta'sir etib, bekliklarning jahon bozoriga integratsiyalashuv rivojiga turtki berdi [2, B. №2]. Bu esa soliq tizimida ham bir qator o`zgarish va rivojlanishga sabab bo`ldi.

Buxoro amirligida soliq tizimini boshqarishda muayyan toifadagi davlat mulozimlarigina emas, balki, amirlik mulozimlarining deyarli barchasi ishtirok etgan. Amirlikdagi mulozim va amaldorlarning nomlanishi va asl xizmat lavozimlari boshqa sohaga qaratilgan bo`lishi bilan birga soliq tizimini boshqarishda ham bevosita va bilvosita xizmat vazifalari bo`lgan. A.Olsufev va V.Panayevlarning ma'lumotiga

ko`ra, hokimning boshqaruvi asosan amirlik xazinasi va viloyat uchun soliq yig‘ishdan iborat bo`lgan. Odatda soliqlar aholidan natural ko`rinishda yig‘ilgan. Hokim ham o`z o`rnida yig‘ilgan soliqlarni to`n, ot, bug‘doy kabilarni o`z holicha natural ko`rinishda yuborgan. Naqd pul ko`rinishidagi soliqlarni odatda savdogarlar to`lagan [1, B. 18].

XIX asrda bekliklarda turli xil soliqlar nihoyat darajada ko`p bo`lib, amirlik belgilangandan tashqari beklar ham o`z lavozimlari va huquqlaridan foydalanib, xalqni qo`shimcha soliqlarga majburiy tarzda tortgan. Surxon vohasida dehqonlardan kelishuv asosida yig‘iladigan soliq turi *kafsan* bo`lib, uning miqdori dehqon va yer egasi kelishuvi asosida belgilangan. Yer egasi tomonidan xirmonni muhrlash uchun-*muhrona* solig‘i yig‘ilgan. Mehnatkash xalq zimmasidagi soliq turlaridan yana biri mahalliy oqsoqollar tomonidan olingan *mushtak (kichik musht)* solig‘idir. Har bir dehqon hosildan 2 kg miqdorida to`lagan.

Surxon vohasi bekliklarida *maktab puli* ota-onalar farzandlarining o`qishi uchun o`quvchilarga qo`shbegi hujjatlari asosida 15-20 tanga to`lashi qayd etilgan. Xalq ommasi *ariq puli, tegirmon puli, maysa puli* va *xashak puli* yig‘imlari kabi soliqlar ortiqcha olinganidan ancha jabr ko`rgan va amirga murojaat qilishgacha borib etgan [6, B. 106].

Soliqda ko`rsatilgan maxsulotlardan haq olish doimiy o`zgarib turgan. Buxoro amirligi Qo`shbegi mahkamasining xujjatlarida keltirilgan ma’lumotlarga ko`ra, Dehnav bekligida soliq xarajatlari yig‘ilgan hosilga nisbatan 15% miqdorda belgilangan. Masalan, Dehnav bekligida har bir mann (1M = 25600 misqol = 128 kg)dan 20 funt (1F.=0,40951241 kg =1/40 pud), ya’ni 15 barobar olingan [7, B. 27]. 1885-yilda Dehnav bekligida Buxoro Qo`shbegisi xujjatlarda ko`rsatilgandan ortiqcha soliq olingan. Ayniqsa, bog‘ solig‘i va meva solig‘i kabi soliqlar ham bo`lgan. Masalan, 1 tanob (1t.= 39,9 m) yer 18 tangaga baholangan [3, B. 118]. Buning natijasida zulmga va ortiqcha soliqqa qarshi 1885-1886-yillarda Dehnav bekligida xalq g‘alayonlari bo`lib o`tgan [5, B. 147]. Buxoro amiri Muzaffarxon (1860-1885) ushbu qo`zg‘alonni shafqatsizlarcha bostirdi.

Dehnav qozisi Mir Imomiddin amirga yozgan hisobotida haqiqatdan ham amaldorlar aholini vijdonsizlarcha talagani, eng hosildor yerlarga biror ekin ham ekilmay qolayotgani, og‘ir soliqdan qiynalgan kishilar o`z joylarini tashlab ketayotganligi haqida yozadi [5, B. 147].

Darhaqiqat, 1903-1904 yillarda Buxoro bekliklarida unumdor yer va suv bo`lishiga qaramay, Hisor, Dehnav, Ko`lob va Baljuvon bekliklarida aholi qishloqlarni tashlab, Afg‘onistonga o`tib ketganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan [9, B. 10].

D.N. Logofet’ Sharqiy Buxorodagi bekliklarning davlatga to`laydigan soliqlarning miqdori (rubl) hisobidani quyidagicha keltirib o`tadi.:

Ko`lob bekligi 350,000 r, Hisor bekligi 600,000 r, Boysun bekligi 150,000 r, Sherobod bekligi 150,000 r, Denov bekligi 200,000 r, miqdorida soliq to`lagan [4, B. 65].

Xulosa, amirlikdagi barcha hududlari singari Surxon vohasi bekliklarida ham soliq yig‘ish ishlari va uni nazorat qilishda amirlikning deyarli barcha mulozim va amaldorlari bevosita ishtirok etgan. Soliq tizimini qonuniy va amaliy jihatdan mutanosibligini amir boshchiligida qo`shbegi va viloyat hokimlari va unga bo`ysunuvchi amaldorlari nazorat qilgan. Shu bilan birga qo`shbegi va viloyat hokimlari bevosita soliq yig‘ish amaliyotiga ham aralashgan. Bekliklarda soliq ijrosini amalga oshiruvchi amaldorlar amlokdor va zakotchilar hisoblangan. Ushbu amaldorlarga o`z sohalariga ko`ra soliq obyektlari biriktirilgan. Soliq miqdorini amirlikda belgilanib, aholiga e’lon qilishdan to xazinaga topshirilgungacha bo`ladigan amaliyot hujjatlarda qayd etilgan. Viloyatdagi soliq ma’murlarining ishlari nazorat organlarining arizalari asosida maxsus jo`natma xatlar orqali amirga yozma hisobot berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizov I.SH. XIX asrning so`nggi choragi XX asr boshida Buxoro amirligida soliq tizimi.: Tarix fan. nom. ... dis. – Toshkent, 2018.
2. Ashurovich A. S. Craft and trade relations in eastern beks of the bukhara emirate //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 2.
3. Baljuvoniy M.A. Tarixi nofeiy (Foydali tarix). –Toshkent: Akademiya, 2001.
4. Логофет.Д.Н. Бухарское ханство подъ русскимъ протекторатомъ. Т.II.С.-Петербургъ, 1911.
5. Tursunov S., Turdiyev T. Denov. – Toshkent: Fan, 2009.
6. Qabulov E.A. Surxon vohasi xo‘jaligi. –Toshkent: Akademnashr, 2012.
7. ازم آ,ا -۱۲۶- سرمایه, ۱- لیست, ۱۰۸۰- کار, ۲۷- ورق. O‘zMA. I-126-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 1080-ish. 27-varaq.
8. ازم آ,ا -۱۲۶- سرمایه, ۱- لیست, ۱۰۵۸- کار, ۲- ورق. O‘zMA. I-126-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 1058-ish. 2-varaq.
9. ازم آ,ا -۲- سرمایه, ۱- لیست, ۲۵۱- کار, ۱۰- ورق. O‘zMA. I- 2-jamg‘arma. 1-ro‘yxat. 251-ish. 10-varaq orqa tomoni.
10. Ochildiyevna, N. P. (2022). The Role of International Relations in Improving the Quality of Higher Education (On the Example of Activities of Surkhandarya Higher Education Institutions). Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 8, 178-182.
11. Nazirov, B. S. (2021). The first horse clubs in surkhan oasis. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 11(2), 1228-1231.